

Περιοδικὰ Ἀνάλεκτα

Carthaginensia, τόμ. XLI, τεύχ. 79 (2025)

Τὸ πρῶτο τεύχος τῆς ἑξαμηνιαίας περιοδικῆς ἀνασκόπησης μελετῶν καὶ ἐρευνῶν τοῦ Θεολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Μούρθια O.F.M., ἐνὸς κέντρου ποὺ ὑπάγεται στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Ποντιφικοῦ Πανεπιστημίου Antonianum (Ρώμη), γιὰ τὸ 2025 ἀνοίγει μὲ δύο διακριτὰ μέρη. Τὸ πρῶτο φέρει τὸν τίτλο: “Monográfico I: Teología, historia y literatura en el Barroco hispano” καὶ τὸ δεύτερο: “Monográfico II: *Logos, Agape, Sarx*. Una dialógica cristiana”.

Τὸ τμήμα *Monográfico I* ἀνοίγει μὲ τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τῶν Rafael Ramis Barceló καὶ Manuel Lázaro Pulido: “Presentación: Teología, historia y literatura en el Barroco hispano” [σσ. 1-3]. Σὲ αὐτὸ οἱ δύο σ., ὡς ἐπιμελητὲς τοῦ Instituto de Estudios Hispánicos en la Modernidad (IEHM) τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Βαλεαρίδων Νήσων, σημειώνουν ὅτι τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἔχει δημοσιευθεῖ σημαντικὸς ἀριθμὸς ἔργων γιὰ τὸ ἰσπανικὸ Μπαρόκ, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐλκυστικὰ πολιτισμικὰ φαινόμενα τῶν τελευταίων αἰώνων. Μὲ ἀφορμὴ τὸ συγκεκριμένον γεγονός ἀλλὰ καὶ τοὺς βασικοὺς ἄξονες τῆς ἐργασίας τους, οἱ ὅποιοι στὴ συγκεκριμένη περίπτωση διαπλέκουν τὴ θεολογία μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία, ἐπιθυμοῦν νὰ παρουσιάσουν στὸν ἀναγνώστη τὴ δική τους ἰδιαίτερη ὀπτικὴ γωνία. Συγκεκριμένα παρουσιάζονται δέκα ἄρθρα γραμμένα ἀπὸ ἐρευνητὲς τοῦ Ἰνστιτούτου, τὰ ὁποῖα ἀναδεικνύουν τὴ διεπιστημονικὴ τους προοπτικὴ καὶ ἐξετάζουν σημαντικὰ θέματα τόσο ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῶν βασιλέων τῆς Καστίλης καὶ τῆς αὐλῆς τους ὅσο καὶ ἀπὸ ἐκείνη τῶν βασιλέων τῆς Ἀραγωνίας καὶ πιὸ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ Βασίλειο τῆς Μαγιόρκα.

Τὸ πρῶτο κατὰ σειρὰν ἄρθρο εἶναι τοῦ José Ángel García Cuadrado, ποὺ φέρει τὸν τίτλο: “Domingo Báñez, censor de Santa Teresa” [σσ. 5-28], στὸ ὁποῖο ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ Báñez ἦταν ἐξομολόγος, πνευματικὸς καί, κατόπιν αἰτήματος τῆς ἁγίας Τερέζας, λογοκριτὴς τῶν ἔργων της, ἂν καὶ μπόρεσε νὰ ἀναθεωρήσει μόνο δύο ἐξ αὐτῶν: τὸ *Vida* καὶ τὸ *Meditaciones sobre el Cantar de los Cantares*. Στὴν παρούσα ἐργασία, ὁ σ. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Báñez ἦταν ἓνας εὐμενὴς λογοκριτὴς καὶ ἀρκετὰ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του σὲ σχέση μὲ τὴν καθολικὴ πρόσκληση τῶν γυναικῶν γιὰ στοχασμό: Φαίνεται ὅτι κινεῖτο στὴ γραμμὴ τῆς πνευματικότητος ποὺ ἄνοιξε ὁ Fray Luis de Granada παρὰ σὲ ἐκείνη τῆς σχολαστικῆς θεολογίας τοῦ δασκάλου τοῦ Melchor Cano.

Ἐν συνεχείᾳ, ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Fernando Negredo del Cerro μὲ θέμα: “La Historia de España contada desde los púlpitos barrocos. La oratoria sagrada como difusora de referentes identitarios: el caso de Lepanto” [σσ. 29-48], ποὺ ἀποσκοπεῖ νὰ καταδείξει τὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ ἱερὴ ρητορικὴ τοῦ Μπαρόκ στὴ δημιουργία μιᾶς σειρᾶς ἀναφορῶν ταυτότητας ποὺ στὴ συνέχεια ἀναπτύχθηκαν καὶ ἀξιοποιήθηκαν ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ ἱστοριογραφία τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20οῦ αἰ.

Λαμβάνοντας ως παράδειγμα τή ναυμαχία τής Ναυπάκτου, ή μελέτη στοχεύει νά καταδείξει πώς ένα σημαντικό μέρος τών κύριων όροσήμων, πού χειρίστηκε ή συντηρητική παράδοση κατά τήν ανάπτυξη τοῦ όράματός της γιά τήν Ἱστορία τής Ἰσπανίας, βασίστηκε στίς παραδόσεις πού δημιουργήθηκαν ή αναδιαμορφώθηκαν στή Χρυσή Ἐποχή καί διαδόθηκαν μέ μεγάλη ἐπιτυχία ἀπό τοὺς ιεροκήρυκες – ἀπό όπου καί ή σημασία τής διάσωσης τών κειμένων τους καί τής ἀνάλυσης τών συμφραζομένων τους.

Τὸ ἐπόμενο ἄρθρο εἶναι τοῦ Francisco José García Pérez, μέ τίτλο: “Entre la privanza y el gobierno personal de los reyes: los predicadores de Carlos II y el conde de Oropesa (1685-1691)” [σσ. 49-68], στὸ ὁποῖο ὁ σ. ἐξετάζει τα κείμενα τών ιεροκηρύκων καί συγκεκριμένα τή σχέση μεταξύ τής ρητορικής στὸ βασιλικὸ παλάτι καί τής ὑψηλῆς πολιτικῆς πού εἶχε παγιωθεῖ κατὰ τή διάρκεια τοῦ 17ου αἱ. Συγκεκριμένα, ὁ σ. ἐπισημαίνει ὅτι οἱ βασιλικοὶ ιεροκήρυκες χρησιμοποιοῦσαν τήν ἐπιρροή πού παρεῖχε ὁ βασιλικὸς ἄμβωνας γιά νά καταστοῦν πραγματικὰ πολιτικὰ μαστίγια, διότι τὸ ζήτημα τής εὐνοιοκρατίας εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στή διάρκεια τής βασιλείας τοῦ Καρόλου Β'. Σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο ὁ σ. μελετᾷ τὸ ὄραμα πού εἶχαν οἱ βασιλικοὶ ιεροκήρυκες γιά τὸν 9ο κόμη τής Oropesa, ὁ ὁποῖος εἶχε θεωρηθεῖ ὡς ὁ τελευταῖος εὐνοούμενος τοῦ βασιλιᾶ. Λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο κινήθηκε ὁ κόμης τής Oropesa ἀπὸ τὸ 1685 ἕως τήν ὀριστικὴ πτώση του τὸ 1691, διάστημα πού συμπίπτει μέ τήν πρώτη του περίοδο ὡς κεφαλὴ τής ἐξουσίας, ἂν καί πάντοτε στή σκιά, ἀναλύονται τὰ διάφορα κηρύγματα πού ἐκφωνήθηκαν ἐκείνη τήν ἐποχή καί τὰ ὁποῖα ἀναφέρονταν στή βασιλικὴ διακυβέρνηση, καθὼς καί στοὺς κινδύνους τής στέρησής της.

Παραμένοντας στὸ κηρυγματικὸ ἔργο, ἔπεται ή ἐργασία τής Manuela Águeda García Garrido, μέ θέμα: “Teología de la Cuaresma en la predicación española del siglo XVII” [σσ. 69-96]. Σὲ αὐτὴν ή σ., μέσα ἀπὸ μία εὐρεία ἐπιλογὴ κηρυγμάτων τής Σαρακοστῆς πού ἐκφωνήθηκαν στὸ βασίλειο τής Καστίλης, ἐπικεντρώνεται στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο τὰ ἰσπανικὰ κηρύγματα τοῦ 17ου αἱ. διέδωσαν περίπλοκες θεολογικὲς ἔννοιες κατὰ τὸ ἔντονο αὐτὸ διάστημα τοῦ λειτουργικοῦ κύκλου, δίνοντας παράλληλα ἔμφαση στίς ἀσκητικὲς πρακτικὲς πού καλοῦσαν τοὺς πιστοὺς νά ὑπομείνουν τίς αὐστηρότητες πού ἐπέβαλε αὐτὴ ή περίοδος τής μεταστροφῆς καί τής συμφιλίωσης. Ἐξετάζεται ἐπίσης γιατί ὀρισμένοι ιεροκήρυκες τής Σαρακοστῆς κατέφυγαν σὲ θεολογικὴ γλῶσσα ἀπρόσιτη γιά τήν πλειοψηφία, γνωρίζοντας ὅτι, κατὰ τή διάρκεια τών σαράντα ἡμερῶν μετανοίας, τὸ κοινὸ ἀνησυχοῦσε περισσότερο ἀπὸ ποτὲ γιά τή Σωτηρία του.

Ἐν συνεχείᾳ, στή θεματικὴ περιοχὴ τοῦ θεάτρου καί τής λογοτεχνίας, δημοσιεύεται τὸ ἄρθρο τοῦ Rafael Massanet Rodríguez, μέ τίτλο: “San Pedro Nolasco y la Orden de la Merced, asunto literario en la obra de Alonso Remón” [σσ. 97-117], στὸ ὁποῖο ὁ σ. ἐξετάζει τήν ἀπεικόνιση τής μορφῆς τοῦ San Pedro Nolasco καί τοῦ Orden de la Merced [Βασιλικὸ καί Στρατιωτικὸ Τάγμα τής Παναγίας τοῦ Ἑλέους καί ή Λύτρωση τών Αἰχμαλώτων] στὸ λογοτεχνικὸ σῶμα τοῦ Alonso Remón. Παρατηρεῖ ὅτι ή λογοτεχνικὴ δεξιότητα πού ἀνέπτυξε ὁ συγγραφέας κατὰ τήν πρώτη φάση του, πού συνδέθηκε μέ τὸ θέατρο, εἶναι ἐμφανῆς στήν πεζογραφία του, καθὼς συνυφαίνει μέ ἐπιδεξιότητα ἱστορικά, λογοτεχνικά καί πνευματικὰ στοιχεῖα μέ

σκοπό την ανάδειξη και την εξύψωση των ιδανικών των Mercedarian. Ἡ ἀνάλυση διερευνᾷ ἐπίσης πῶς ὁ Alonso Remón συνέβαλε ιδιαίτερα στὴν προσκύνηση τῆς εἰκόνας τοῦ ἱδρυτῆ τοῦ Τάγματος San Pedro Nolasco, ἀναγνωρίζοντας τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ὡς ἱστορικὸς καὶ ἱεροκήρυκας στὴν κοινότητά του.

Ἔπεται τὸ κείμενο τοῦ Rafael Ramis Barceló, μὲ θέμα: “Alusiones a Calderón de la Barca en textos latinos del Barroco: Caramuel y otros autores” [σσ. 119-145], στὸ ὁποῖο ὁ σ. μελετᾷ ἄγνωστες ἢ ἐλάχιστα γνωστὲς ἀναφορὲς στὸν Calderón de la Barca σὲ λατινικὰ κείμενα τοῦ Μπαρόκ (φιλοσοφικά, θεολογικά, λογοτεχνικά κ.ἄ.), δίνοντας ιδιαίτερη προσοχὴ στὴ μορφή τοῦ Juan Caramuel. Μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν θέσεών του, ὁ σ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι μέχρι τὸ 1750, ὁ Calderón ἐθεωρεῖτο μόνο ὡς θεατρικὸς συγγραφέας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεχώριζαν διάφορα ἔργα, λιγώτερο γνωστὰ σήμερα, ἀλλὰ τότε εὐρέως ἀντιπροσωπευτικά, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1750 ἄρχισε νὰ ἐκτιμᾶται ὡς συγγραφέας τῶν *autos sacramentales*.

Ἡ ἐπόμενη κατὰ σειράν μελέτη εἶναι τῆς Rosa María Calafat Vila, μὲ τίτλο: “El catecismo escolar y las lenguas en contacto: el Ledesma en catalán” [σσ. 147-169], ποὺ ἔχει ὡς στόχο νὰ ἀναλύσει, ἰδίως στὸ πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μαγιόρκα, τίς ἐπιπτώσεις τῆς διαπλοκῆς καταλανικῶν καὶ ἰσπανικῶν στίς λαϊκὲς κατηχήσεις, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση (τὰ ἰσπανικὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τῆς ἐλίτ) ἕως τὸν Διαφωτισμὸ (ἐπιβολὴ τῆς γλῶσσας τοῦ κράτους). Ἡ σ., ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ τὴν κοινωνιογλωσσολογία, ἀσχολεῖται μὲ τίς ἐκδόσεις τῆς κατήχησης τοῦ Ledesma στὰ καταλανικά ποὺ τυπώθηκαν στὴν Καταλονία καὶ τὴ Μαγιόρκα κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ., προκειμένου νὰ ἐκτιμήσει τὸν βαθμὸ στὸν ὁποῖο ἡ γλωσσικὴ ἐπαφὴ μεταξὺ τῶν δύο ζωντανῶν γλωσσῶν (καταλανικὰ καὶ ἰσπανικά), μὲ τὰ λατινικά ὡς γλῶσσα ἀναφορᾶς τῆς Ἐκκλησίας, ἀποδεικνύεται στίς ἐν λόγω ἐκδόσεις. Ἀπὸ τὴ διερεύνηση καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐκδόσεις τῆς Μαγιόρκα ἐνσωματώνουν στίχους καὶ ἄλλες λαϊκὲς πηγὲς στὰ ἰσπανικά, ἐπιφυλάσσοντας περιορισμένο χῶρο γιὰ τὰ λατινικά. Ἀντίθετα, οἱ κατηχητικὲς ἐκδόσεις ποὺ δημοσιεύθηκαν στὴν Καταλονία κάθουν ἐκτενέστερη χρῆση τῶν λατινικῶν καὶ παραλείπουν τὰ ἰσπανικά.

Ἐν συνεχείᾳ, στὴ λογοτεχνία ἀναφέρεται τὸ ἄρθρο τοῦ Jaume Garau Amengual, μὲ θέμα: “La poesía religiosa de Jaime de Oleza y Calvó (1552-1604)” [σσ. 171-188]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. σημειώνει ὅτι ἡ λογοτεχνία ποὺ γράφτηκε στὰ ἰσπανικά στὴ Μαγιόρκα τοῦ 16ου αἰ. περιλαμβάνει τόσο μία λαϊκὴ πλευρά, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἐνὸς ἀριθμοῦ φυλλάδων ποὺ ἀσχοιοῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, ὅσο καὶ ἓνα ἐκτενέστερο λογοτεχνικὸ σῶμα ποὺ γράφτηκε ἀπὸ τὸν ποιητὴ Jaime de Oleza y Calvó (1552-1604). Τὸ ἐκτενὲς ποίημά του *Sacro trofeo de Cristo* (Βαλένθια, Pedro Patricio Mey, 1599), κινεῖται στὸ ἴδιο πνεῦμα μὲ ἐκεῖνο ποὺ συνέθεσε ὁ Γάλλος συγγραφέας Olivier de la Marche, καὶ μιμεῖται τὸ *Chevalier délibéré* τοῦ τελευταίου, τὸ ὁποῖο ὁ Ἰσπανὸς Hernando de Acuña εἶχε μεταφράσει μὲ τὸν τίτλο: *El caballero determinado* (1553). Τὰ ποιήματα αὐτὰ ἐγγράφονται στὴν παράδοση ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς «πνευματικὴ ἵπποσύνη» (“caballería spiritual”) ἢ ἱπποτικὰ ρομάντζα «μὲ ἱερὸ τρόπο» (“a lo divino”), τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπὸ βαθὺ ἠθικὸ περιεχόμενο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ δομὴ τοῦ ἀλληγορικοῦ λόγου. Τὸ περιεχόμενο αὐτὸ διέπεται ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ ἔννοια τῆς Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας, στὴν ὁποία τὸ θέμα τῆς λύτρωσης εἶναι κεντρικόν. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τίς συνθέσεις,

καὶ σὲ ἁρμονία μὲ τὸ πνεῦμα τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης τῆς ἐποχῆς, τὸ παρὸν ἄρθρο ἀναλύει καὶ ἄλλες ποιητικὲς συνθέσεις ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία καὶ τὸ δόγμα τῆς Ἀμώμου Συλλήψεως, ποιήματα ποὺ ἀποκαλύπτουν τὴν μὲ πάθος ὑπεράσπιση τῆς καθολικῆς ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὸν συγγραφέα τους.

Ἀκολουθῶς δημοσιεύεται τὸ ἄρθρο τῆς Anika Lenke Kovács μὲ τίτλο: “Una mostra de teatre barroc català sobre la vida de sant Pere i sant Pau, Ms. 107-II, Biblioteca de Montserrat” [σσ. 189-211], στὸ ὁποῖο ἡ σ. μελετᾷ τὸ *Comèdia dels prínceps de l'Església sant Pere i sant Pau*, ἓνα ἀνώνυμο καὶ ἀδημοσίευτο ἔργο 2.618 στίχων, τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ σῶμα τοῦ ἀγιογραφικοῦ δράματος τῆς Μαγιόρκα τοῦ 18ου αἰ. Δομημένο σὲ τρεῖς ἡμέρες παράστασης, καὶ ἐναλλάσσοντας μία βέβηλη μὲ μία θρησκευτικὴ πλοκή, τὸ ἔργο ἔχει ὡς κύριο θέμα τὸν θάνατο στὴν πολιτικὴ, κοινωνικὴ, ἀτομικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ του διάσταση. Λόγω αὐτῶν τῶν χαρακτηριστικῶν, τὸ ἔργο παρουσιάζεται ὡς κατ’ ἐξοχὴν παράδειγμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ καὶ ἀποτελεῖ δείγμα σημαντικοῦ τεκμηριωτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ γνώση τῆς θεατρικῆς, λογοτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς κληρονομιάς τῆς Μαγιόρκα τοῦ 18ου αἰ.

Τὸ ἐπόμενο κείμενο συνθέτει τὸ τελευταῖο τμήμα τοῦ *Monográfico I* καὶ εἶναι τοῦ Miguel Gabriel Garí Pallicer, ὑπὸ τὸν τίτλο: “Fuentes y temas en los sermones lulianos predicados en fiesta de la Universidad Luliana de Mallorca (1695-1712)” [σσ. 213-237]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. στοχεύει νὰ μελετήσῃ τὶς πηγὲς καὶ τὰ θέματα ποὺ ἐντοπίζονται στὰ κηρύγματα ποὺ ἐκφωνήθηκαν στὸ Πανεπιστήμιο Luliana τῆς Μαγιόρκα ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ του τὸ 1695 ἕως καὶ τὴν κατάκτηση τῆς πόλεως τῆς Πάλμα ἀπὸ τοὺς Βουρβόνους τὸ 1715. Μὲ βάση τὶς πηγὲς ποὺ παρήχθησαν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πανεπιστήμιο, χειρόγραφα, φυλλάδια καὶ ἔντυπα κηρύγματα, ἐπιχειρεῖται ἡ καταγραφή τῶν συνθηκῶν τοῦ πολιτιστικοῦ καὶ θεσμικοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκαν αὐτὰ τὰ κηρύγματα. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κειμένων μποροῦμε νὰ δοῦμε τόσο τὴ διαμόρφωση τῆς ἐπιρροῆς ἐνὸς μέρους τῆς πολιτισμικῆς ἐλίτ τῆς Μαγιόρκα ὅσο καὶ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς ιδέες ποὺ ὑπῆρχαν σὲ τὶς κύριες πολιτιστικὲς καὶ πολιτικὲς συζητήσεις τῆς περιόδου τοῦ Βασιλείου τῆς Μαγιόρκα, ιδίως αὐτὲς ποὺ πλαισιώνουν τὴν ἀντιπαράθεση μεταξὺ τῶν anti-lullians καὶ τῶν prolullians, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ὁπαδῶν καὶ τῶν πολεμίων τοῦ φραγκισκανοῦ φιλοσόφου, θεολόγου καὶ μουσικιστοῦ Ραϊμόνδου Λούλλιου.

Περνώντας στὸ δεύτερο τμήμα, τὸ *Monográfico II*, στὴν ἀρχὴ δημοσιεύεται τὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τῶν Manuel Porcel Moreno (ἐπιμ.) καὶ Serafín Béjar Bacas, μὲ θέμα: “Presentación: Logos, Agape, Sarx. Una dialógica Cristiana” [σσ. 239-241], στὸ ὁποῖο οἱ δύο σ. στέκονται στὴ συνάντηση τῆς χριστιανικῆς διακήρυξης τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸν Λόγο τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ συναρπαστικὰ ἐπεισόδια τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ συνάντηση αὐτὴ ἀπετέλεσε τὸ ἀποκορύφωμα τῆς χριστιανικῆς διεκδίκησης νὰ συνδέσῃ τὸ ἀπὸλυτο μὲ τὴ συγκεκριμένη ζωὴ ἐνὸς Ἑβραίου τοῦ πρώτου αἰῶνος. Πράγματι, ἡ ἴδια ἡ εὐαγγελικὴ ἀφήγηση χρειάζεταν τὸν ἐλληνικὸ Λόγο γιὰ νὰ καταστήσῃ οἰκουμενικὸ τὸ εὖρος τοῦ βαθύτερου νοήματός της. Ταυτόχρονα ὁμως, αὐτὸς ὁ Λόγος, νοούμενος ὡς δημιουργικὸς λόγος, χρειάζεταν μία διαδικασία εὐαγγελισμοῦ, τὴν ὁποία ὁ χριστιανισμὸς προχώρησε μὲ ἓναν τρομερὰ δημιουργικὸ τρόπο μέσω τῆς ἐνίσχυσής

της, χάρη σε δύο μορφές-κλειδιά της νέας πίστεως: την *ἀγάπη* και τη *σάρκα*. Με τὸν τρόπο αὐτόν, ἡ ζωὴ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ποὺ ἦλθε με *σάρκα* καὶ ὅστ'α θεωρήθηκε ὡς ἡ πιὸ καθαρὴ πράξις τοῦ Λόγου ποὺ ὑπῆρξε ποτέ.

Τὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ *Monográfico II* εἶναι τοῦ Manuel Porcel Moreno, με *τίτλο*: “La primera tónica del fenómeno según Jean-Luc Marion: donación, posibilidad y exceso” [σσ. 243-286], στὸ ὁποῖο ὁ σ. καταδεικνύει πῶς ἡ ἔννοια ἐνὸς κορεσμένου φαινομένου ἀποτελεῖ σημαντικὴ πρόκληση γιὰ τὴ φαινομενολογία καὶ τὴ σύγχρονη θεολογία. Ὁ σ. ἀρχικῶς παρουσιάζει τὴν ἀνάλυση ποὺ προτείνει ὁ Γάλλος φιλόσοφος Jean-Luc Marion, γι’ αὐτὴν τὴν πρώτη κοινοτοπία τοῦ φαινομένου στὰ *Étant donné* (1997) καὶ *De surcroît* (2001). Ἐπειτα παραθέτει τὶς μεταγενέστερες κριτικὲς ποὺ δέχεται καὶ τὴν ἀπάντησή σε αὐτὲς στὸ δοκίμιό του «*La banalité de la saturation*», ποὺ περιλαμβάνεται στὸ ἔργο του *Le visible et le révélé* (2005). Καταλήγει ἐπιβεβαιώνοντας ὅτι μόνο αὐτὰ τὰ παράδοξα φαινόμενα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται στὸ μέτρο με τὸ ὁποῖο δίνονται γιὰ πρώτη φορά, τεκμηριώνουν ὀριστικὰ τὴν ἀλήθεια κάθε φαινομενικότητας ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑποδεικνύουν τὴ δωρεὰ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται. Ἐδῶ ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ συμπερίληψή τῆς ἔννοιας τῶν κορεσμένων φαινομένων στὸ πεδίο τῆς φαινομενολογίας καὶ τῆς θεολογίας ἀνοίγει ἕναν νέο ὀρίζοντα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐμπλουτίσουμε, νὰ φωτίσουμε καὶ νὰ ἐπαναπροσδιορίσουμε ἀπὸ μιὰ νέα ὀπτική γωνία τὸ συγκεκριμένο φαινόμενο ποὺ μέχρι τώρα εἶχε ἀποκλεισθεῖ.

Τὸ ἐπόμενο ἄρθρο εἶναι τοῦ Andreas Gonçalves Lind, με *θέμα*: «*Le pari de Pascal, la voie de Marcel: comment surmonter le nihilisme*» [σσ. 287-314]. Στέκεται καὶ αὐτὸ στὴ φαινομενολογία καὶ πιὸ συγκεκριμένα διερευνᾷ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ Gabriel Marcel προέβλεψε τὴ φαινομενολογία τῆς ἐλπίδας, ποὺ ὑπάρχει στὸ σημερινὸ πλαίσιο τῆς λεγόμενης γαλλικῆς φιλοσοφίας. Ὁ σ. σὲ αὐτὸ τοῦ τὸ ἐγγεῖρημα ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Blaise Pascal, ιδίως σὲ δύο κρίσιμες διαστάσεις: ἀφ’ ἐνὸς τὴν τρίτῃ τάξῃ σχετικὰ με τοὺς «λόγους τῆς καρδιάς» καὶ ἀφ’ ἑτέρου τὴν ἔννοια τῆς θέσης σὲ ἐφαρμογὴ τοῦ περίφημου στοιχήματος με τὸν Θεό, ποὺ ἐκλαμβάνεται ὡς ὑπαρξιακὴ πρακτικὴ. Βασικὰ ὁ Marcel προσπαθοῦσε νὰ ὑπερβεῖ τὸν μηδενισμὸ τῆς ἐποχῆς του, ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸν θετικισμό, με δύο διακριτὰ σκέλη, κατὰ τὸν σ.: τὸν ὀρθολογισμὸ τῶν λεγόμενων ἐπιστημῶν ἐπακριβοῦς προσδιορισμοῦ καὶ τὸν ἱστορικιστικὸ ντετερμινισμὸ μιᾶς μᾶλλον μαρξιστικῆς τάσεως. Προερχόμενος ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Θεοῦ, αὐτὸς ὁ τύπος θετικισμοῦ μᾶς καταδίκασε στὴν κατάστασή τοῦ Σισύφου. Χρησιμοποιώντας μιὰ φαινομενολογία τῆς ἐλπίδας, βασισμένη στὸν Marcel, ἡ μελέτη αὐτὴ μᾶς βοηθᾷ νὰ ὑπερβούμε τὸν σύγχρονο μηδενισμὸ ποὺ συνδέεται με τὴν ἀναγωγὴ τοῦ ὀρίζοντα τῆς σκέψεως σὲ μιὰ καθαρὰ ἔμφυτη καὶ πεπερασμένη τάξη.

Μετατοπιζόμενοι θεματικὰ στὴ δογματικὴ θεολογία, ἐν συνεχείᾳ διαβάζουμε τὴ μελέτη τοῦ Tomás J. Marín Mena, με *τίτλο*: “El solipsismo arriano y la lógica de la ortodoxia trinitaria: del mito de la helenización del cristianismo al giro metafísico de Nicea” [σσ. 315-344], στὴν ὁποία ὁ σ. διερευνᾷ τὴν ἀρειανικὴ σκέψη σὲ σχέση με τὴν Τριαδολογία τῆς Νίκαιας. Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἄρειος θεώρησε ὅτι ὁ Θεὸς Πατέρας δὲν μοιραζόταν τὴ θεϊκὴ Του ὑπόσταση με τὸν Χριστό. Ἡ θέση αὐτὴ ὁδήγησε τὸν Ἀλεξανδρινὸ αἵρετικὸ σὲ ἕναν «θεολογικὸ σολιψισμό»

ποὺ συλλαμβάνει τὸν Θεὸ σὲ μία αἰώνια μοναξιά, κυρίως λόγω τῆς ἐπιρροῆς τοῦ νεοπλατωνισμοῦ καὶ τοῦ ὄντολογικοῦ μονισμοῦ του. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν κοινοτοπία ποὺ ἀποδίδει τὸν ἐξελληνισμό τοῦ χριστιανισμοῦ στὸ ὁμοούσιον τῆς Συνόδου τῆς Νικαίας, ἡ παρούσα ἐργασία δείχνει ὅτι ἡ συγκεκριμένη Σύνοδος χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν ἀντίδραση στὴν ἀπειλὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ Ἀρείου καὶ ἀπὸ τὸν κριτικὸ διάλογο μὲ τὴ φιλοσοφία. Ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Τριαδολογία τῆς Νικαίας ἀνέλαβε καὶ ὁλοκλήρωσε μὲ ἐπιτυχία τὴ λογικὴ τῆς Διαθήκης ποὺ διέπει τὸν βιβλικὸ μονοθεϊσμό, καὶ ἐπιπλέον κατέληξε νὰ κάνει μία ἀποφασιστικὴ στροφή στὴ μεταφυσικὴ μέσω τῆς προτεραιότητος τῆς ἐτερότητας καὶ τῆς ἀγάπης.

Ἀκολούθως δημοσιεύεται ἓνα κείμενο ποὺ καταπιάνεται μὲ τὴ θεολογικὴ σκέψη τῆς Νικαίας σὲ σχέση μὲ τὸ Ἰσλάμ, αὐτὸ τοῦ Jaume Flaquer García, μὲ τίτλο: “El Corán musulmán increado y el Logos cristiano eternamente engendrado” [σσ. 345-371]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. σημειώνει ὅτι μία ἀρκετὰ διαδεδομένη ἄποψη εἶναι ὅτι ὁ ἀρειανισμὸς ὑποστηρίζει μία χριστιανικὴ θεολογία πιὸ κοντὰ στὸ Ἰσλάμ ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας. Ἄν καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι γι’ αὐτό, στὸ παρὸν ἄρθρο ἐπιχειρεῖται νὰ καταδειχθεῖ πὼς ἡ ἐπίλυση κατὰ πλειοψηφία τῶν θεολογικῶν συζητήσεων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου αἰ. τῆς Ἑγίρας (Hijrah) φέρνει τὸ σουνιτικὸ Ἰσλάμ πιὸ κοντὰ στὸν χριστιανισμό τῆς Νικαίας. Ὅταν τὸ Ἰσλάμ ἀναγκάστηκε νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἴδιο ἐρώτημα ποὺ εἶχε θέσει ὁ Χριστιανισμὸς αἰῶνες νωρίτερα σχετικὰ μὲ τὸ *status* τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ κατέληξε στὴν ἴδια ἀπόφαση: τὴν ἄκτιστη φύση τοῦ Κορανίου. Ἔτσι, σὲ αὐτὸ τὸ κείμενο συνδυάζεται ἡ θεολογικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ μεθοδολογία, μὲ σκοπὸ νὰ καταφανεῖ αὐτὸ τὸ σημαντικὸ συμπέρασμα ὡς πρὸς τὸν διαθρησκειακὸ θεολογικὸ διάλογο μέσα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῶν ἰσλαμικῶν συζητήσεων.

Ἐν συνεχείᾳ, μεταφερόμαστε στὴ θεματικὴ ἐνότητα τῆς ἀγάπης καὶ συγκεκριμένα στὸ ἄρθρο τοῦ Artur Ilharco Galvão, ὑπὸ τὸν τίτλο: “Secular Agape: The Limits of Love in Botton and Rorty” [σσ. 373-392]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ ἐπιθυμία γιὰ συνεκτικὲς κοινότητες ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀγάπη φαίνεται νὰ εἶναι λανθάνουσα στὴν ἀνθρώπινη κατάσταση. Συγκεκριμένα, ἡ ἐπανάσταση ποὺ προκάλεσε ἡ ἰουδαιο-χριστιανικὴ πρόταση φαίνεται νὰ δρομολογεῖ μία διαδικασία κατὰ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία πραγματοποιεῖται. Ἡ πρόταση: «ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας σου, καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν» (Λουκ. 10, 27) καθιστᾷ τὴν ἀγάπη ἀναπόφευκτη ιδιότητα τοῦ Θεοῦ, ὁρατὴ καὶ λειτουργικὴ πραγματικότητα. Ὡστόσο, ἔξω ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ κοινότητα τῶν πιστῶν, αὐτὴ ἡ διάσταση καὶ ἡ ζωτικὴ δύναμη, ποὺ φέρνει κοντὰ καὶ ἐνώνει τὶς κοινότητες, φαίνεται νὰ ἀμβλύνεται. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα στοχαστὲς ὅπως ὁ Alain de Botton καὶ ὁ Richard Rorty νὰ προσπαθοῦν νὰ προτείνουν κοσμικὲς μορφὲς ἀγάπης, μὲ στόχο νὰ ἐπιτύχουν τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα μὲ τὶς χριστιανικὲς κοινότητες. Ὡστόσο, μέσα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄρθρο καταδεικνύεται ὅτι αὐτὲς δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τρόποι διαστρέβλωσης τῆς ἔννοιας τῆς ἀγάπης, μὲ τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν παραποίηση ἢ τὴ μηχανοποίηση τῶν κοινοτήτων.

Ἡ ἐπόμενη κατὰ σειρὰν μελέτη τοῦ τεύχους εἶναι τοῦ Luis María Salazar García, μὲ θέμα: “Infierno, misericordia y persona. Aportaciones a la comprensión de

una doctrina incómoda desde la teología de la persona de Ioannes Zizioulas” [σσ. 393-416], όπου ο σ. υποστηρίζει ότι το δόγμα της κολάσεως, οργανικό μέρος της καθολικής πίστεως, είναι αληθινά άβολο, όχι μόνο για την ποιμαντική αλλά και για τη θεολογία. Η προφανής άσυμβατότητά του με την εικόνα ενός φιλεύσπλαχνου Θεού το κάνει να αποσιωπείται ή να παρουσιάζεται με μετριοπάθεια, σχεδόν ως άνωμαλία. Μετά από μία έκθεση των βασικών στοιχείων του δόγματος, καθώς και των κύριων θεολογικών εναλλακτικών (Apokatástasis and ganz Tód), ο σ. παρουσιάζει την πρότασή του λαμβάνοντας υπ’ όψιν την έννοια του προσώπου που παρουσίασε ο Ιωάννης Ζηζιούλας. Προσπαθεί να δείξει ότι η δυνατότητα της κολάσεως δεν είναι άσυμβίβαστη με το έλεος του Θεού, αλλά μάλλον αποτελεί μία όριακή εκδήλωσή του.

Ακολουθεί το άρθρο της Ianire Angulo Ordorika με τίτλο: “Abusos en la Iglesia: *sarx y logos* al servicio del *ágape*” [σσ. 417-434], όπου η σ. σημειώνει ότι η Έκκλησία είναι βυθισμένη σε παγκόσμια κρίση λόγω των καταχρήσεων στο έσωτερικό της. Παρατηρεί ότι ο κοινωνικός συναγεμμός που προκλήθηκε, όχι μόνο από τα σεξουαλικά εγκλήματα αλλά κυρίως από τον εκκλησιαστικό τρόπο διαχείρισής τους, μάς επέτρεψε να αναγνωρίσουμε άφ’ ενός ότι αντιμετωπίζουμε ένα δομικό πρόβλημα και άφ’ ετέρου ότι η δυναμική των καταχρήσεων είναι ακόμη μεγαλύτερη και δεν περιορίζεται μόνο σε αυτά της σεξουαλικής φύσεως. Όπως κάθε κρίση, ή κατάσταση αυτή κρύβει ευκαιρίες για ανάπτυξη και προκαλεί τη θεολογία να επανεξετάσει και να έμβασθύνει σε όρισμένα από τα ζητήματα που κρύβονται πίσω από αυτό το πρόβλημα. Η σ., χρησιμοποιώντας δύο έλληνικούς όρους με Ιωάννια απήχηση, την Σάρκα και τον Λόγο, προτείνει πώς όρισμένες από αυτές τις θεολογικές προκλήσεις μπορούν να ιδωθούν ως μέρος δύο διαδικασιών έξαγνισμού που πρέπει να περάσει η εκκλησιαστική κοινότητα, λόγω της κρίσης από την κακοποίηση: μεταστροφή στη Σάρκα και στον Λόγο.

Στη διδασκαλία του κατά Ιωάννην ευαγγελίου παραμένει και η εργασία του Ignacio Rojas Gálvez, με θέμα: “*Sarx y Soma* en el cuarto evangelio” [σσ. 435-459], με στόχο τη μελέτη των όρων Σάρξ και Σώμα στο τέταρτο ευαγγέλιο. Για τον λόγο αυτόν, ο σ. αναλύει τη συχνότητα εμφάνισης των όρων αυτών στο ευαγγελικό κείμενο και έρμηνεύει τη σημασία τους υπό το πρίσμα του Ευαγγελίου στο σύνολό του και σε σχέση και με άλλες βιβλικές μαρτυρίες. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, οί όροι αυτοί προσελάμβαναν μία άξια κοινή με εκείνη που τους έδιναν άλλα θεολογικά ρεύματα της Καινής Διαθήκης, όπως το Παύλειο ή το Συνοπτικό. Ωστόσο, για το τέταρτο ευαγγέλιο είναι έννοιες που έχουν έντονη χριστολογική σημασία και μαρτυρούν αντίστοιχα την ανθρώπινη και τη θεϊκή φύση του Ίησου.

Το έπόμενο άρθρο μάς επαναφέρει σε σύγχρονα ζητήματα, όπως το περιβάλλον, και είναι του Enrique Gómez García, με τίτλο: “*Recosmificar la teología: un reto in fieri*” [σσ. 461-489], στο οποίο ο σ. σημειώνει ότι όρισμένοι στοχαστές παρατήρησαν ότι ο θεολογικός στοχασμός έπασχε από την ακοινωνησία και επεδίωξαν να διορθωθεί αυτή η έλλειψη για χάρη της έννοιας του Θεού και του ανθρώπου. Έπισημαίνει ότι τις τελευταίες δεκαετίες, με την οικολογική αφύπνιση, η θεολογία ανέλαβε αυτήν την πρόκληση, χωρίς όμως να την ολοκληρώσει. Υπό το πρίσμα των ένδεικτικών διαισθήσεων του Adolphe Gesché, ανιχνεύει τους παράγοντες που

όδηγησαν στην παραμέληση του σύμπαντος από τη θεολογία και τους λόγους για την ανάκτησή του. Για τὸν σκοπὸ αὐτό, προτείνει ὀρισμένες φλέβες ποὺ σκιαγραφοῦν οἱ θεολογίες τῆς δημιουργίας γιὰ τὴν ἐπαναθεμελίωση τοῦ χριστιανικοῦ λόγου, σημειώνοντας ὅτι ἐνθαρρύνουν τὴν ἐπανεξέταση τοῦ ἐπίπονου θεολογικοῦ ἔργου χάρις στὸν διεπιστημονικὸ διάλογο.

Ἡ ἐπόμενη μελέτη ἀποτελεῖ τὴν τελευταία γιὰ τὸ τμῆμα *Monográfico II* ἀλλὰ καὶ τὴν καταληκτικὴ τοῦ τεύχους καὶ εἶναι τῆς Susana Vilas Boas μὲ θέμα: “*Logos, sarx and agape: theological and pastoral perspectives for nowadays*” [σσ. 491-512]. Σὲ αὐτὴν ἡ σ. παρατηρεῖ ὅτι, λόγῳ τοῦ αὐξανόμενου πλουραλισμοῦ τῶν σημερινῶν κοινωνιῶν, πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὴ θέση τῆς θεολογίας. Ἀπὸ μία θεολογικὴ-πατερικὴ ἀνάγνωση τοῦ Λόγου, τῆς Σαρκὸς καὶ τῆς Ἀγάπης στοχεύει νὰ ἀνοίξει προοπτικὲς γιὰ τὴν κατανόηση τῆς θεολογίας καὶ τῆς ποιμαντικῆς δράσεως μὲ ἓναν ὀλοκληρωμένο καὶ ἐνοποιητικὸ τρόπο. Σὲ αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, παρουσιάζει τρόπους δράσεως καὶ σκέψεως γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς τομεῖς χωρὶς νὰ τοὺς συγχωνεύει ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ὀδηγεῖ σὲ ἀνταγωνιστικὲς ἢ/καὶ ἀντίθετες πορεῖες. Ἡ Θεολογία παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς ἓνας τομέας γνώσεως στὴν ὑπηρεσία τοῦ Λόγου καὶ ὑπ’ αὐτὴν τὴν ἔννοια εἶναι δυνατόν νὰ δημιουργηθοῦν χώροι καὶ διασυνδέσεις μεταξὺ αὐτῆς τῆς ποιμαντικῆς δράσεως – ποὺ ἐδῶ ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς Θεολογίας ὡς Σάραξ. Μὲ βάση συγκεκριμένα παραδείγματα, μπορούμε νὰ κατανόησουμε σὲ ποιοῦ βαθμὸ ἡ οὐσία τῆς Θεολογίας –Λόγος– καὶ ἡ θεολογικὴ πράξις –Σάραξ– θεωροῦνται σήμερα ὡς ἐκδήλωση τῆς Ἀγάπης, τόσο γιὰ τοὺς πιστοὺς ὅσο καὶ γιὰ τοὺς μὴ πιστοὺς.

Τὸ τεύχος ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν καθιερωμένη στήλη «Βιβλιογραφικὲς Ἀνασκοπήσεις», ποὺ περιλαμβάνει βιβλιοκρισίες σχετικὰ μὲ τὶς Βιβλικές, Θεολογικές, Φιλοσοφικὲς καὶ Ἱστορικὲς σπουδὲς ἀλλὰ καὶ ἔργων ποικίλου ἐνδιαφέροντος [σσ. 513-540] καὶ τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων ποὺ ἐστάλησαν στὸ περιοδικό [σσ. 541-542].

Journal of Early Christian Studies, τόμ. 33, τεύχ. 1 (Ἀνοιξὴ 2025)

Τὸ πρῶτο τεύχος τῆς ἐπίσημης περιοδικῆς ἔκδοσης τῆς North American Patristics Society (NAPS), ποὺ περιλαμβάνει μελέτες ποὺ καλύπτουν τόσο τὴ λατινικὴ ὅσο καὶ τὴν ἑλληνικὴ πατερικὴ γραμματεία, ἀνοίγει γιὰ τὸ ἔτος 2025 μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Andrew S. Jacobs, μὲ τίτλο: “2024 NAPS Presidential Address: Ex-Jews, Christians, and Conversion in Late Antiquity” [σσ. 1-26]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. ἐφιστᾷ ἐκ νέου τὴν προσοχὴ στὸν προσηλυτισμὸ στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ἐστιάζοντας σὲ αὐτὸν ὡς ἀφήγηση ποὺ διαμορφώνει τὸν πολιτισμὸ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀντὶ νὰ παρακολουθεῖ τὴν πραγματικότητα (ἢ τὴ μὴ πραγματικότητα) τῶν προσηλῶν. Παρατηρεῖ ὅτι ὅταν ἀντιμετωπίζουμε τὴ μεταστροφή ἐρμηνευτικὰ καὶ φαινομενολογικὰ, μπορούμε νὰ ἀρχίσουμε νὰ ἐκτιμοῦμε πῶς οἱ ἀφηγήσεις περὶ μεταστροφῆς στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα παράγουν μία ξεχωριστὴ μορφή συσχέτισης ποὺ μπορούμε νὰ ὀνομάσουμε «θρησκεία». Χρησιμοποιώντας τὴν ἱστορία τοῦ Ἰωσήφ τῆς Τιβεριάδος ἀπὸ τὸ *Πανάριον* (ἀντιρρητικὸ ἔργο) τοῦ

Ἐπιφανίου, ἐξετάζει διάφορες ἀφηγήσεις Ἑβραίων ποὺ προσηλυτίστηκαν στὸν χριστιανισμό διερευνώντας πῶς ἐμπλέκονται –ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἐπιλύουν– βασικά ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴ θέληση καὶ τὸν ἐξαναγκασμό, τὸν ἑαυτὸ καὶ τὸν ἄλλο, τὴ διαφορά καὶ τὴν ταυτότητα. Ἡ θρησκεία ποὺ ἀναδύεται ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀφηγήσεις μεταστροφῆς εἶναι ἀγωνιστική, βαθιὰ διαμορφωμένη ἀπὸ αὐτοκρατορικές λογικὲς ἀλλὰ καὶ ἀνοικτὴ σὲ δυνατότητες ἀντίστασης ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ διαταράξουν τὴν ἴδια τὴν παραγωγὴ τῆς «θρησκείας».

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτῃ τοῦ Ian N. Mills, μὲ θέμα: “Marcion as Textual Critic? Heresiological Rhetoric and the Conventions of Roman Scholarship” [σσ. 27-53], στὸ ὁποῖο ὁ σ. ἐπανεκτιμᾷ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Μαρκίωνα ὡς ἀρχαίου φιλόλογου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς φιλολογίας. Ἡ κριτικὴ κειμένων, ὅπως ἦταν γνωστὴ στὸν Μαρκίωνα καὶ τοὺς ἐπικριτὲς του, ἦταν χαρακτηριστικὰ συντηρητικὴ. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ γραμματικοὶ ἀνέπτυξαν ὅλο καὶ πιὸ περίτεχνες μεθόδους γιὰ τὴν καταγραφή τῶν κριτικῶν κρίσεων τοῦ κειμένου, χωρὶς νὰ ἀλλοιώσουν τὸ κείμενο ποὺ παρέλαβαν. Οἱ Ρωμαῖοι λόγιοι μιμήθηκαν τὶς ἀλεξανδρινὲς μεθόδους καὶ διατήρησαν τὸ ἥθος τοῦ συντηρητισμοῦ στὶς δικές τους ἐκδόσεις, σχόλια καὶ πραγματείες. Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπόψεις, οἱ ἐλληνιστὲς Ἑβραῖοι καὶ Χριστιανοὶ δὲν ἀποτελοῦσαν ἐξάιρεση. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτῆς τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας ἐπιστήμης, πρέπει νὰ ἐπανεξετάσουμε τὶς περιγραφές τοῦ Τερτυλλιανοῦ καὶ τοῦ Ὠριγένους γιὰ τὸν Μαρκίωνα ὡς διορθωτὴ. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Μαρκίωνα, ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ σ., τὸν περιγράφουν ὡς φιλόλογο ὃχι ἐπειδὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ Μαρκίωνα μοιάζει μὲ ἐκείνη τῆς κειμενικῆς ἐπιστήμης τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ., ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν μοιάζει. Ἦταν ἡ ἀντιληπτὴ παραβίαση τῶν εὐρέως διαδεδομένων ἐπιστημονικῶν κανόνων ἀπὸ τὸν Μαρκίωνα ποὺ παρακίνησε τοὺς ἀντιπάλους του νὰ τὸν περιγράψουν ὡς ἀποτυχημένο ἢ δόλιο διορθωτὴ τῶν γραφῶν. Ὁ σύγχρονος ἐπαναπροσδιορισμὸς τοῦ Μαρκίωνα ὡς φιλόλογου τοῦ 2ου αἰ. εἶναι ἐπομένως μία ἀθέλητη συνθηκολόγησις μὲ μιὰ ἀρχαία αἰρετικὴ πολεμικὴ. Ἐναλλακτικὲς ἐρμηνεῖες τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Μαρκίωνα μαρτυροῦνται σὲ συγγραφεῖς τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. Εἰδικώτερα, ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Τερτυλλιανὸς ἀγωνιοῦν νὰ μὴν ἐκληφθῇ ὁ Μαρκίων ὡς εὐαγγελιστῆς-συγγραφέας ἐνὸς νέου εὐαγγελίου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτόν, ὑποστηρίζεται ὅτι ἄλλα εὐαγγέλια τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. προσφέρουν ἓνα πιὸ εὐλογο σύνολο ἀναλογιῶν γιὰ τὴν κατανόησις τῆς προέλευσης τῆς χαρακτηριστικῆς ἐκδοχῆς τοῦ τρίτου εὐαγγελίου ἀπὸ τὸν Μαρκίωνα.

Ἐν συνεχείᾳ, ἀκολουθεῖ τὸ ἄρθρο τοῦ Grayden McCashen, μὲ τίτλο: “Philosophical Epistemology in Irenaeus” [σσ. 55-87], στὸ ὁποῖο ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι οἱ μελετητὲς ἔχουν παραμελήσει σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ φιλοσοφικὴ ψυχολογία τοῦ Εἰρηναίου καὶ τὰ συναφῆ ἐπὶ μέρους πεδία, συμπεριλαμβανομένης τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιστημολογίας του. Ἡ παρούσα μελέτῃ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Εἰρηναῖος στὴν πραγματικότητά ἐφήρμοσε τὴ φιλοσοφικὴ ἐπιστημολογία σὲ ὅλα τὰ γραπτὰ του. Γιὰ νὰ καταδειχθεῖ αὐτὴ ἡ θέσις, τὸ ἄρθρο παρουσιάζει ἀρχικὰ δύο προσεγγίσεις τῆς ἐπιστημολογίας ποὺ ἦταν ἐπικαίρες στὴν ἐποχὴ τοῦ Εἰρηναίου: Ἡ πρώτη προσέγγισις εἶναι ἡ ἐπιστημολογία μὲ βάση τὴ νόησις, ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐφικτὴ μέσῳ τῆς ἐνατένισις τοῦ νοῦ στὶς νοητὲς πραγματικότητες. Ἡ δευτέρη προσέγγισις εἶναι ἡ ἐπιστημολογία μὲ βάση τὶς αἰσθήσεις, ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἄνθρωπος

μπορεί να αποκτήσει γνώση μέσω μιᾶς σύνθετης διαδικασίας. Κατὰ τὴ διαδικασία αὐτή, ἡ αἰσθητηριακὴ ἀντιληπτικὴ ἱκανότητα τῆς ψυχῆς ἀποκτᾷ δεδομένα μέσω τῶν σαρκικῶν ὀργάνων τῆς αἰσθητηριακῆς ἀντίληψης. Τὰ δεδομένα αὐτὰ ἀποθηκεύονται ὡς μνήμη μέσα στὴν ψυχὴ καὶ στὴ συνέχεια ταξινομοῦνται καὶ ἀναλύονται σὲ διαδοχικὲς φάσεις προ-ορθολογικῆς καὶ ὀρθολογικῆς ἀνάλυσης, οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν τὴ γνώση. Ἐχοντας περιγράψει αὐτὲς τὲς ἀρχαῖες προσεγγίσεις τῆς ἐπιστημολογίας, τὸ ἄρθρο ἐξετάζει τὲς πιθανὲς ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὲς δύο στὰ σωζόμενα κείμενα τοῦ Εἰρηναίου. Ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι δὲν ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι γιὰ νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ἀποδέχθηκε τὴ νοησιαρχικὴ ἐπιστημολογία. Ὡστόσο, ὑπάρχουν ἄφθονες ἐνδείξεις ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴ θέση ὅτι ὁ Εἰρηναῖος ἀποδέχθηκε μία μορφὴ ἐπιστημολογίας βασισμένης στὲς αἰσθήσεις, τὴν ὁποία ἀναπτύσσει μὲ σχετικὰ ἐξελιγμένα καὶ σύνθετα ἐπιχειρήματα.

Ἡ ἐπόμενη κατὰ σειρὰν μελέτη ἀνήκει στὸν Matthew R. Westermayer μὲ θέμα: “‘Something Insipid Brought Forth Taste’: Ephrem the Syrian’s Grafted Tree” [σσ. 89-115], στὴν ὁποία ὁ σ., ἀναφερόμενος στὴ συνεχῆ ἐπανεκτίμηση τῆς σχέσεως τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος μὲ τὸν μὴ ἀνθρώπινο κόσμος, ἐπισημαίνει τὲς συμβολικὲς σημασίες τῆς εἰκόνας τοῦ δένδρου, χωρὶς ὅμως νὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὲς φυσικὲς ιδιότητες καὶ δυνατότητές του. Ἐξετάζει εἰδικώτερα τὰ περίπλοκα ποιήματα καὶ τὲς πραγματείες τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου, τὰ ὁποῖα παρέχουν μία προοπτικὴ γιὰ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους πολλοὶ στὴν ἀρχαιότητα ἀντιμετώπιζαν τὴ δένδρῳδη ζωὴ. Ἀντὶ νὰ ὁμαδοποιεῖ τὰ δέντρα τοῦ Ἐφραίμ μὲ ἄλλα λεγόμενα φυσικὰ θέματα καὶ νὰ καταφεύγει περαιτέρω στὸν ἀφηρημένο συμβολισμό ἢ στὴ βιβλικὴ ἐρμηνευτικὴ, τὸ παρὸν ἄρθρο ἀσχολεῖται μὲ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους τὰ δέντρα ἐμφανίζονται παράδοξα στὰ ἔργα τοῦ Ἐφραίμ. Εἶναι ὁ κόσμος τῆς δένδρῳδης ζωῆς καὶ τὴν ἀξία τῶν δέντρων. Μία κριτικὴ προσοχὴ στὴ μακροχρόνια ἄρθρωση τοῦ ἐμβολίου διευκρινίζει γιὰ τὴν τὰ δέντρα τοῦ Ἐφραίμ ἐμφανίζονται μὲ παράδοξο τρόπο: εἶναι ταυτοχρόνως θαυμαστὰ καὶ ἀνεπαρκῆ. Σὲ ὅλο τὸ *Madraṣē on Virginity*, τὸ *Madraṣē on Faith*, τὸ *Madraṣē on the Nativity*, μετὰξὺ ἄλλων, τὸ δέντρο εἶναι ἓνας θαυμάσιος παραγωγός, τόσο ὕλικά ὅσο καὶ μεταφορικά, παρ’ ὅλο ποὺ εἶναι ἀποτυχημένο καὶ ἐλλειμματικὸ πρᾶγμα. Στῆριζόμενος στὴν ποιητικὴ ἀπόδοση τοῦ μοσχεύματος ἀπὸ τὸν Ἐφραίμ καὶ στὴν ἐπεξεργασία τοῦ μοσχεύματος ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἕως τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ὁ σ. δείχνει πῶς μία δένδροκομικὴ πρακτικὴ μπορεῖ νὰ διαμεσολαβήσει ἀποτελεσματικὰ μία ἀντίληψη καὶ νὰ οἰκιοποιήσει τὴν δένδροκομικὴ ζωὴ. Οἱ πρόσφατες ἐκκλήσεις γιὰ ἐπανεξέταση τῆς φυτικῆς ζωῆς στὴ μελέτῃ τοῦ πολιτισμοῦ συμβάλλουν περαιτέρω στὸν φωτισμὸ τῆς ὕστερης ἀρχαίας λογοτεχνίας, ἡ ὁποία ἔχει ὅλο καὶ περισσότερο ἀξιοποιηθεῖ γιὰ οἰκολογικὴ δραστηριότητα. Τὰ κείμενα τοῦ Ἐφραίμ δὲν εἶναι μόνο πηγὲς συμβολισμοῦ, θεολογίας ἢ ἱστορίας· εἶναι ἐπίσης ἀρχεῖα τῶν ἐπιδράσεων ποὺ εἶχαν τὰ δέντρα στοὺς ἀνθρώπους.

Περνώντας στὴ συνέχεια σὲ ἓναν ἄλλο ἐκκλησιαστικὸ συγγραφέα, ἔχουμε τὸ κείμενο τοῦ Benjamin Gleede, μὲ τίτλο: „Die expliziten Theodor von Mopsuestia-Referenzen in der ostsyrischen Literatur zur Genesis. Präliminarien zu einer Sammlung der Fragmente und Zeugnisse zu Theodors Genesiskommentar“ [σσ.

117-149]. Σὲ αὐτὸ ὁ σ. παρατηρεῖ ὅτι τὰ σχόλια τοῦ Θεοδώρου Μοφουεστίας χρησιμοποιοῦνται εὐρέως στὴ μεταγενέστερη Ἀνατολικὴ Συριακὴ λογοτεχνία ἀλλὰ πολὺ σπάνια παρατίθενται, καὶ ἂν παρατίθενται, αὐτὸ συχνὰ γίνεται μὲ ἀμφισβητήσιμο ἢ διφορούμενο τρόπο. Ἡ παρούσα συνεισφορὰ ἐπιχειρεῖ συνεπῶς μία συνολικὴ σύγκριση ὅλων τῶν ρητῶν ἀναφορῶν τοῦ Θεοδώρου στὰ κείμενα ποὺ εἶναι σχετικὰ μὲ τὴ *Γένεση* (ὁ ἀνώνυμος τοῦ Diyarbakir, Theodore bar Koni, Isho' bar Nun, Isho'dad of Merv), προκειμένου νὰ ἀξιολογηθεῖ ἡ ἀξιοπιστία τους ὡς πιθανῶν μαρτύρων γιὰ τὸ σχόλιό του γιὰ τὴ *Γένεση*. Ἐν καὶ ἡ ἀξιοπιστία αὐτὴ μπορεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ θεωρηθεῖ δεδομένη, τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἀπὸ δύο προβληματικὲς τάσεις: Πρῶτον, τείνουν νὰ ἀποδίδουν σύνθετες θεωρίες στὸν «Θεόδωρο καὶ σὲ ἄλλους», ἀπὸ τίς ὁποῖες ὄντως μόνον ἓνας πυρήνας ἀνάγεται στὸν ἐρμηνευτὴ. Δεύτερον, ἀναζητοῦν τὴν αὐθεντία τοῦ τελευταίου στὸ πλαίσιο συζητήσεων στὶς ὁποῖες δὲν συμμετεῖχε ἄμεσα μὲ σχόλιό του καὶ ἔτσι ἀνασυνθέτουν τίς ἐρμηνευτικὲς του ἀποφάσεις (ἢ τίς πιθανὲς συνέπειές τους) μὲ τρόπο ποὺ ἐλάχιστη σχέση ἔχει μὲ τὴν ἀρχικὴ διατύπωση ἢ τὴν πρόθεση τοῦ κειμένου του.

Τὸ τεῦχος ὁλοκληρώνεται μὲ τὴ μελέτη τῆς Elizabeth Schrader Polczer, μὲ θέμα: “An Image of Eternal Incorruptible Light”: P.Oxy. 5577 as a Possible Fragment of the Gospel of Mary” [σσ. 151-168], στὸ ὁποῖο ἡ σ. ἐξετάζει ἓνα ἄγνωστο χριστιανικὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύτηκε στὸν τόμο τοῦ 2023 τοῦ *Oxyrhynchus Papyri series*, P. Oxy. 87.5577, LDAB 989107 (στὸ ἐξῆ P. Oxy. 5577) καὶ διασώζει ἓναν ἀποσπασματικὸ διάλογο ὅπου μία γυναίκα μὲ τὸ ὄνομα Μαρία προφανῶς διδάσκεται ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ. Ἐν καὶ τὸ θραῦσμα εἶναι σύντομο καὶ λακωνικόν, δίνει ἔμφαση στὸ «ἀγαθόν», στὸν «νοῦν», καὶ στὰ τῶν «πλεκομένων καὶ ἀναλυομένων ἀρχῶν», θέματα ποὺ κυριαρχοῦν καὶ στὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ *Εὐαγγελίου τῆς Μαρίας*. Λόγῳ αὐτοῦ τοῦ κοινοῦ περιεχομένου καθὼς καὶ τῆς ἀφηγηματικῆς εὐαισθησίας, ἡ παρούσα μελέτη διερευνᾷ τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ P. Oxy. 5577 μπορεῖ νὰ διατηρεῖ ἓνα τμήμα τοῦ ὁράματος τῆς Μαρίας ἀπὸ τὸ *Εὐαγγέλιο τῆς Μαρίας*. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὁ P. Oxy. 5577 ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ *Εὐαγγελίου τῆς Μαρίας*, ἡ μελέτη αὐτὴ ὑπογραμμίζει ἀρκετοὺς ἐνδιαφέροντες παραλληλισμοὺς μὲ τίς χριστιανικὲς πεποιθήσεις τοῦ 2ου αἰ. ποὺ διατηροῦνται στὸν Εἰρηναῖο, στὸν Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρεῖα καὶ στὸν Κέλσο. Ἐπιπλέον, ἡ περιγραφή τῆς Μαρίας ποὺ ἔγινε «εἰκόνα αἰωνίου ἀφθάρτου φωτός» φαίνεται νὰ παραπέμπει στὴ *Σοφία Σολομώντος* 7, 26 («ἀπαύγασμα γὰρ ἐστὶ φῶτος αἰδίου καὶ ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον τῆς τοῦ Θεοῦ ἐνεργείας καὶ εἰκὼν τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ»), ἀνοίγοντας τὴν πιθανότητα ὅτι τὸ θραῦσμα αὐτὸ παρέχει ὁδηγίες γιὰ τὸ πῶς ἡ Μαρία μπορεῖ νὰ γίνῃ μία «ἀγία ψυχὴ» ποὺ λαμβάνει τὸ «νοῦμον πνεῦμα» τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ.

Τέλος, τὸ τεῦχος κλείνει μὲ τίς καθιερωμένες βιβλιοκρισίες σὲ προσφάτως δημοσιευμένες μονογραφίες ποὺ ἀφοροῦν τὴν πρώιμη χριστιανικὴ γραμματεία καὶ συγκεκριμένα: α) τοῦ Chris L. de Wet γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Jessica L. Wright, *The Care of the Brain in Early Christianity*, University of California Press, Berkeley 2022 [σσ. 169-171], β) τοῦ Adrian C. Pirtea γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Stephen J. Davis, *The Gnostic Chapters: A Critical Edition and Translation of Evagrius Ponticus' Kephalaia Gnostika in Arabic*, [Arabic Christianity – Texts and Studies 5], Brill, Leiden 2023 [σσ. 171-173], γ) τοῦ Nathanael Andrade γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Jae Hee Han, *Prophets and Prophecy in the Late*

Antique Near East, Cambridge University Press, Cambridge 2023 [σσ. 173-175], δ) τοῦ Jae Hee Han γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Rea Matsangou, *The Manichaeans of the Roman East: Manichaeism in Greek Anti-Manichaica and Roman Imperial Legislation*, [Nag Hammadi and Manichaean Studies, 105], Brill, Leiden 2023 [σσ. 176-178], ε) τοῦ Jared Secord γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Catalin-Stefan Popa (ed.), *Soul and Body Diseases, Remedies and Healing in Middle Eastern Religious Cultures and Traditions*, [Studies on the Children of Abraham, 10], Brill, Leiden 2023 [σσ. 178-180], στ) τοῦ Grayden McCashen γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Jonatán Simons, *Divine Simplicity in the Theology of Irenaeus*, [Supplements to *Vigiliae Christianae*, 180], Brill, Leiden 2023 [σσ. 180-182], ζ) τῆς Virginia Burrus γιὰ τὸ βιβλίο τῆς Catherine Michael Chin, *Life: The Natural History of an Early Christian Universe*, University of California Press, Berkeley 2024 [σσ. 182-184], η) τοῦ Shawn J. Wilhite γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Dragoș Andrei Giulea, *Antioch, Nicaea, and the Synthesis of Constantinople: Revisiting Trajectories in the Fourth-Century Christological Debates*, [Studies in the History of Christian Traditions, 200], Brill, Leiden 2024 [σσ. 184-186], θ) τῆς Almudena Alba López γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Christophe Guignard, *Comme de brebis au milieu des loups. Le commentaire d'Hilaire de Poitiers sur Matthieu dans le contexte de l'offensive religieuse de Constance II en Occident*, [Théologie historique, 139], Beauchesne, Paris 2024 [σσ. 186-188] καὶ ι) τοῦ David Frankfurter γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Joseph E. Sanzo, *Ritual Boundaries: Magic and Differentiation in Late Antique Christianity*, University of California Press, Oakland 2024 [σσ. 188-190].

Ἐλευθέριος Περρωτῆς